

AUTIZM SPEKTRIDA BUZILISHI BO‘LGAN BOLALARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

R.R.Vapoyeva – o‘qituvchi

Urganch ranch texnologiya universiteti

Tayanch so‘zlar: autizm, intellekt, noverbal va verbal muloqot, anomal, integratsiya, diqqat, xotira nutq, tafakkur, sezgi, hissiy-irodaviy soha, agressiya, mexanik xotira, reabilitatsion.

Ключевые слова: аутизм, интеллект, невербальное и вербальное общение, аномальное, интеграция, внимание, память, речь, мышление, интуиция, эмоционально-волевая сфера, агрессия, механическая память, реабилитация.

Key words: autism, intelligence, nonverbal and verbal communication, anomalous, integration, attention, memory speech, thinking, intuition, emotional-volitional sphere, aggression, mechanical memory, rehabilitation.

Jamiyatning nosog‘lom insonlarni qabul qilish hamda ularning muammolarini to‘g‘ri tushunishga hali yetarli darajada tayyor emasligi mazkur mavzu bo‘yicha axborotga ega bo‘lish bilan bog‘liq sayozlik natijasi hisoblanadi. Jamoatchilikning nogironlik muammosi bilan bir qatorda autizm masalalari bo‘yicha ham muntazam ravishda va salohiyat bilan xabardor etib borilishi, aholining imkoniyati cheklangan insonlarni yanada yaxshiroq tushunishlariga yordam beradi. Muhim muammolardan biri sifatida autizm muammosining dolzarbligi Butunjahon sog‘liqni saqlash Tashkiloti tomonidan “Ruhiiy sog‘liq yili” deb nomlangan 2001 yilning o‘zidayoq e‘tirof etilgan. BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 2008 yilda 2 aprel – Autizm muammosi haqida ma‘lumotni tarqatish Xalqaro kuni deb qabul qilingan bo‘lib, shu vaqtdan boshlab bu kun har yili nishonlanib kelinmoqda.

Xalqaro kasalliklar klassifikatsiyasining XKT-10 tasnifiga ko‘ra F 84 –bolalardagi autizm 2-2,5 yoshda (ba‘zan 3-5 yoshda) namoyon bo‘ladigan va bolaning psixikasiga ta‘sir qiladigan umumiy rivojlanish buzilishi sifatida belgilab qo‘yilgan. Mazkur psixologik buzilishlar quyidagi holatlar bilan belgilanadi. a) bolada 3 yoshgacha namoyon bo‘ladigan anomoliyalar v) 3 ta sohadagi psixopotologik o‘zgarishlar: ekvivalent ijtimoiy hamkorlik o‘zaro ta‘sir buzilishi, muloqot va xulqiy funksiyalarida monotopik va steriotiplik kuzatiladi. Avvalo, muloqatga bo‘lgan ehtiyoj va hamkorlik qilish qobiliyati buziladi. Hulq- atvor, qiziqishlar va faollikda steriotiplar kuzatiladi. Muloqotdagi buzilish bu muloqat vositalaridagi patologiya (quloq va tildagi) emas, balki muloqotni o‘zini buzilishidir [9].

Autizm bolalarga psixologik-pedagogik yordam berish, ularning bilish jarayonlarini rivojlantirishga qaratilgan dasturlarning yetarli emasligi muammoning dolzarb ekanligini anglatadi. Autizm bolalarda, avvalo, muloqatni shakllantirish eng muhim jarayondir, sababi noverbal va verbal muloqatning yetarlicha shakllanmaganligi bolaning diqqati, xotirasi, sezgisi, tafakkuriga ta‘sir qilishini ko‘rishimiz mumkin. Autizm tashxisli bolalar bilan ishlash jarayonida, bilish jarayonlarining rivojlantirish

orqali ularning ta‘lim-tarbiyasiga alohida e‘tibor qaratish mumkin.

O‘tgan asrlarda faoliyat yuritgan olimlar orasidan fransuz tadqiqotchisi J.M.Itar insonlardagi autizm bilan bog‘liq muammoga birmuncha o‘zgacha yondashib, bu holatni “Aqliy mutizm”, – deb ta‘riflaydi. Shu bilan u autizmdagi eng muhim belgilardan biri – aqliy buzilish mavjud bo‘lmagan holatda insonda nutqiy rivojlanmaganlik yoki nutqiy rivojlanishdan orqada qolish kabilarni ajratib ko‘rsatadi. Kasallikka doir “autizm” terminini fanga 1912- yilda E.Bleyler kiritgan. Autizmning sindrom sifatida bolalar psixiatri Leo Kanner tomonidan kiritilgan bo‘lib, bu uning 1943-yilda chop etilgan “Affektiv muloqot bilan bog‘liq autistik buzilishlar” nomli maqolasida keltirilgan. Autizmning klinik ko‘rinishlari bola hayotining birinchi yillarida namoyon bo‘ladi. Dastlab muloqatning va atrof-muhitga qiziqishni yo‘qligi bilan namoyon bo‘ladigan ushbu kasallik keyinchalik og‘ir shaklga aylana boshlaydi. Bu esa bolaning aqliy rivojlanishiga salbiy ta‘sir qiladi [3].

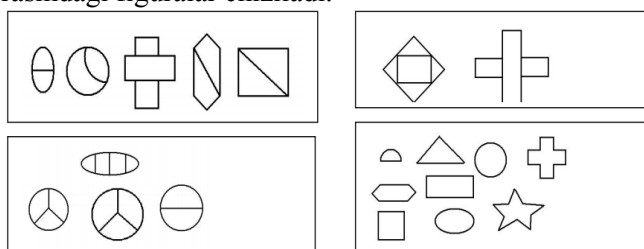
Rossiyalik mualliflarning bolalik autizmiga alohida muammo sifatida bag‘ishlangan birinchi nashrlari prof.S.S.Muxinin Kanner va Aspergerdan mustaqil ravshda 40- yillarda boshlagan dastlabki natijalarini jamladi. Ular muhokamaning boshlanishi bo‘lib xizmat qildi, uning doirasi hozirda juda keng.

J.Glatzel (1982) autizmni shaxs va atrof – muhit o‘rtasidagi axborotning buzilishi nuqtai nazaridan tahlil qildi. N.S.Salliva (1953) autizmni o‘ziga xos talqinini taklif qildi va uni ruhiy ontogeneznining dastlabki darajalariga regressiya oqibatlari bilan bog‘ladi. I.T.Viktorov (1980) shaxsiy moslashuv va autizm o‘rtasidagi munosabatlarga, S.F.Semenov esa “men” ongidagi buzilishlar va autizm o‘rtasidagi bog‘liqlikka e‘tibor qaratdi(1975) va boshqalar.

Respublikamizda alohida yordamga muhtoj bo‘lgan bolalarga ta‘lim-tarbiya berish, ularning nuqsonlarini yo‘qotish, oilada nogiron farzandni tarbiyalashning pedagogik xususiyatlari kabi masalalar S.Sh.Aytmetova, L.R.Mo‘minova, I.G.Radisheva, G‘.B.Shoumarov, D.A.Gordiyenko, A.Soatov, V.S.Raxmonova, A.V.Sosedova, Z.B.Em, G.A.Sodiqova, R.Sh.Shomaxmudova, P.M.Po‘latova,

L.V.Nazirova, D.A.Nurkeldiyeva, M.P.Xamidova, L.Sh.Nurmuhamedova, Sh.M.Amirsaidovalarning izlanishlarida tadqiq etilgan. N.R.Jumaniyazova autizm sindromli bolalar va ota-ona munosabatlarining psixologik xususiyatlari bo'yicha hamda E.A.Asrarxanova autizm spektrida buzilishi aniqlangan bolalari bor onalarning psixoemotsional holatini bola psixik taraqqiyotiga ta'siri yuzasidan tadqiqot ishlari olib borishgan [7] [8].

Tadqiqotda tanlangan keyingi metodika Segen doskasi metodikasidir. Bu metodika oligofrenopedagogika asoschilaridan biri E.Segen tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, bolaning shakllarni farqlash qobiliyatini aniqlashga, motorika xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan (N.A.SHivarev, 1970). Qattiq qog'oz kartonga 1-rasmdagi figuralar chiziladi.

Keyin ular ehtiyotkorlik bilan qirqib olinadi. Har bir variant bir-biridan murakkabligi bilan ajralib turadi: 1 - doskada 10 ta har xil butun figuralar bor;

2-doskada 2 ta figura bo'lib, ularning har biri ikki qismdan iborat;

3-doskada har biri ikki va uch qismdan iborat 4 ta figura;

4-doskada ikki qismdan iborat 5 figura.

Bolaga 10 soniya davomida doska ko'rsatiladi. Keyin doskadagi figuralar stol ustiga tushadigan qilib ag'dariladi. Eksperimentator ularni aralashtirib, har bir figurani o'z joyiga qo'yishni so'raydi. Tajriba boshida eksperimentator 2-3 namunani ko'rsatib berishi mumkin. Keyin bolaning o'zi topshiriqni qanday bajarayotganini diqqat bilan kuzatadi. Bunda bola «sinash va xato qilish» kabi harakatlar qiladimi, figuralarni joyiga qo'yishda bola qanchalik diqqat-e'tiborli, buni u qanchalik o'rganadi, tadqiqotchi shu kabilarga e'tibor berib, kuzatishi kerak. Birinchi topshiriqni bajargandan so'ng, keyingi qiyinroq topshiriqqa o'tiladi. Sinaluvchining

har bir topshiriqni bajarish vaqti, uning qilgan harakatlari maxsus qog'ozga yozib boriladi. Sinaluvchi topshiriqlarni o'zi bajara olmasa, 1 daqiqadan so'ng unga yordamlashish mumkin. Bu metodika 3 yoshdan yuqori bolalarda qo'llanilishi mumkin.

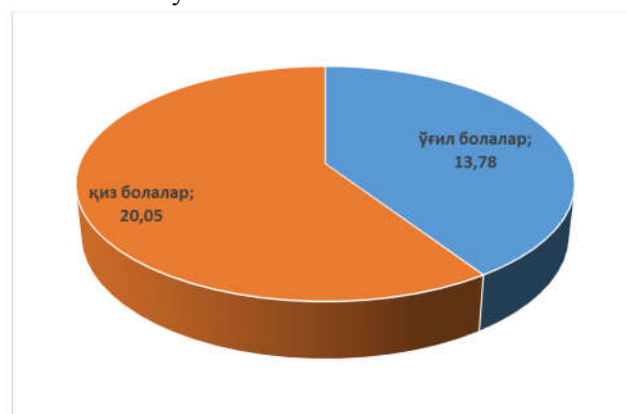
Segen doskasi metodikasi natijalar tahlili (Mann Uitni mezon bo'yicha n=31)

1-jadval

Shkalalar	Jinsi	N	O'rtacha rang	Ranglar summasi	U	p
Diqqat xususiyati	O'g'il bola	20	13,78	275,50	65,500	,040*
	Qiz bola	11	20,05	220,50		
	Jami	31				

Izoh: * - $p < 0,05$

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra diqqat xususiyati shkalasi o'g'il bolalar va qiz bolalar orasida ishonch darajasidagi tafovut kuzatildi ($u=65,500$; $p < 0,05$). Mazkur holat diqqat xususiyatining qiz bolalarda o'g'il bolalarga nisbatan yuqori darajada bo'lishi izohlaydi.

1- rasm. Segen doskasi metodikasi natijalar tahlili

G'arb mamlakatlarida autizm kasalligi bilan og'rgan insonlarning ta'limi, tarbiyasi hamda moslashuvi muammosiga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud. Ko'pincha chet el mutaxassislarining yondashuvi har bir insonning shubhasiz, o'zicha takrorlanmas va noyob inson ekanligini tan olish zaruriyatiga asoslanadi. Shuning uchun e'tiborni kamchiliklarni "tuzatish"ga emas, balki insonlar uchun alohida, ularning o'zligini saqlab qolgan holda erkin yashay olishi uchun sharoit yaratishga qaratish lozimligi taklif qilinadi.

Adabiyotlar

1. МКБ-10. Международная классификация болезней (10-й пересмотр). Классификация психических и поведенческих расстройств. Клинические описания и указания по диагностике. /Под. ред. Ю.Л.Нуллера и С.Ю.Циркина. – СПб.: «Оверлайн», 1994.
2. Башина В.М. О синдроме раннего детского аутизма Каннера. // Журнал невропатологии и психиатрии. 1974. Вып. 10. -С. 1538-1542.
3. Блейлер Е. Аутистическое мышление. Вопросы теории и практики психоанализа. Перевод с немецкого и предисловие д-ра Я.М.Когана. – Одесса: 1927. – С.81.
4. Богдашина О.Б. Аутизм: определение и диагностика. - Донецк: «Лебедь», 1999. –С. 112.
5. Raxmanova V.S. «Maxsus pedagogika». –T.: «G'.G'ulom», 2005.
6. Raxmanova V.S., Nurkeldiyeva D.A. Alohida yordamga muxtoj bolalar ijtimoiy rehabilitatsiyasi. -T.: «RBIMM», 2014.

7. Nurullayeva B.B., Jumanioyozova N.R. Autizm tashxisli bolalarning oilalariga psixologik yordam ko'rsatish masalalari. Global dunyoda psixologiya fani: nazariya va amaliyot, chaquruvlar va istiqbollar» professor E.G'oziyev xotirasiga bag'ishlangan ilmiy amaliy konferensiya materiallari. –Toshkent: 2022. 389-392-b.

8. Asrarxanova E. Autizm sindromining bola shaxsi psixik taraqqiyotiga ta'siri. «O'zbekiston respublikasi oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi Termiz davlat pedagogika instituti ta'lim tizimida psixologik xizmatning zamonaviy tendensiyalari: nazariya va amaliyot mavzusidagi Respublika II- ilmiy-amaliy konferensiya maqolalari to'plami». –T.: 2023. 12-13-may, 182-b.

9. Башина В.М., Симашкова Н.В. Современные подходы к проблеме детского и атипичного аутизма. Конгресс по детской психиатрии. - М.: РО- СИНЭКС, 2001. -С. 28-32.

REZYUME. Maqolada autizm spektrida buzilishi bo'lgan bolalarning psixologik xususiyatlari, ularni chet el va O'zbekiston psixologlari tomonidan o'rganilganligi, klinik belgilari va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari hamda intellekt darajasini aniqlovchi metodika tahlili sxema va jadvallar asosida keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены психологические особенности детей с расстройствами аутистического спектра, их изучение зарубежными и узбекскими психологами, анализ клинических признаков и социально-психологических особенностей, а также методика определения уровня интеллекта на основе схем и таблиц.

SUMMARY. The article lists psychological characteristics of children with autism spectrum disorders, their study by psychologists from abroad and Uzbekistan, analysis of clinical signs and socio-psychological characteristics and methodology determining the level of intelligence based on schemes and tables.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA “MEN” OBRAZINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

G.S.Yuldasheva – o'qituvchi

Abu-Rayxon Beruniy nomli Urganch davlat universiteti

N.M.Quchqorova – pedagogika fanlari doktori, professor

Oriental universiteti

Tayanch so'zlar: shaxs, “Men”-obrazi, o'z-o'zini anglash, nazariya, individuallashuv, qobiliyat.

Ключевые слова: личность, образ "Я," самосознание, теория, индивидуализация, способность.

Key words: personality, "I" image, self-awareness, theory, individualization, ability.

Kirish. Maktabgacha yoshdagi bolalarda “Men” obrazining shakllanishi ularning shaxsiyati va o'zini anglash jarayonida muhim ahamiyatga ega. Ushbu davrda bolalar o'zlarini atrofda dunyo bilan bog'lab, o'z fazilatlarini, qobiliyatlarini va xatti-harakatlarini anglay boshlaydilar. O'zbekiston Respublikasining Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risidagi Qonunining 3-moddasida “Maktabgacha ta'lim va tarbiya-bolalarga ta'lim va tarbiya berishga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirish, bolalarni umumiy o'rta ta'limga tayyorlashga qaratilgan uzluksiz ta'lim turi ekanligi, 29-modda maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat ta'lim dasturiga bag'ishlangan bo'lib, bunda bolalarni milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar, O'zbekiston Respublikasida yashovchi millatlar va elatlarning urf-odatlarini va an'analari bilan tanishtirish, bolaning ijtimoiy moslashuvini amalga oshirish” belgilangan [1].

“Men”obrazining rivojlanishi:

• **O'z-o'zini anglash:** Bolalar o'zlarini boshqa odamlardan ajratib, o'z xatti-harakatlari va his-tuyg'ularini tushuna boshlaydilar. Bu jarayon ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi.

• **Ijtimoiy munosabatlar:** “Men” obrazining shakllanishi bolalarning ijtimoiy munosabatlarida ham

namoyon bo'ladi. Ular o'zlarini guruhda qanday his qilishlarini, boshqalar bilan qanday munosabatda bo'lishlarini anglay boshlaydilar.

• **Axloqiy me'yorlar:** Bolalar o'z-o'zini anglash orqali axloqiy me'yorlarni o'zlashtiradilar. Ular to'g'ri va noto'g'ri xatti-harakatlarni ajratib, o'z xatti-harakatlarini boshqarishni o'rganadilar.

“Men” obrazini rivojlantirishda ota-onalar va tarbiyachilarning roli:

• **Hissiy qo'llab-quvvatlash:** Bolalarga o'z his-tuyg'ularini ifodalash va boshqarishda yordam berish, ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi.

• **Ijtimoiy faoliyatlar:** Bolalarni guruh faoliyatlariga jalb qilish, ularning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi.

• **Axloqiy tarbiya:** Bolalarga axloqiy me'yorlarni o'rgatish, ularning shaxsiyati va “Men” obrazining shakllanishiga yordam beradi.

Uilyam Jeymsning shaxs nazariyasida shaxsning “Men” ikki asosiy komponentdan iborat deb ta'kidlanadi:

1. **“Men” (I) – Subyektiv o'zlik:** Bu insonning o'zini anglash va o'zini boshqarish qobiliyatini ifodalaydi. “Men” (I) shaxsning ichki tajribalari, his-tuyg'ulari va fikrlarini tashkil etadi.